

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилшунослигида фразеологизмларнинг ўрганилишига қисқача тўхтаб ўтилди. Унда фразеологизмларнинг газета мақолаларининг сарлавҳаси сифатида қўлланилиши таҳлил қилинди. Умумхалқ фразеологизмлари ва газета фразеологизмлари аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье дан краткий обзор изучению устойчивых словосочетаний в каракалпакском языкознании. Анализируются использование фразеологизмов в газетных заголовках. Определены общенародные фразеологизмы и газетные фразеологизмы.

SUMMARY

The article gives a brief overview of the study of stable phrases in the Karakalpak linguistics. The use of freezing is analyzed, the use of tropes and stylistic figures on a newspaper headline is analyzed. Analyzed the use in newspaper headlines. Defined nationwide phraseological units and newspaper phraseological units headings.

ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКАНЫҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ

А.Ш.Нажимов – таяныш докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: сиёсий лексика, аффиксация, сўз ясаилиши, морфология, синтаксис, жамоат, терминология.

Ключевые слова: политическая лексика, аффиксирование, словообразование, морфология, синтаксис, сообщество, терминология.

Key words: political vocabulary, affixation, word formation, morphology, syntax, community, terminology.

Басқа да түркий тиллери сыяқлы каракалпак тилинде сөз жасаудың аффиксация усылы өнімлі усыл есепланады. Н.А.Баскаков «Агглютинатив тиллер ушын өнімлі грамматикалық формалардың жасалыуы усылларының бири аффиксация, яғный түбирге ямаса сөз тийкарына аффикслердің қосылыуы нәтижесинде сөз жасалыуы ямаса сөз өзгертиуі болып табылады-деп жазады [1].

Лексика-семантикалық усылға қарағанда морфологиялық усыл жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларының жасалыуында өнімлі усыл. Қарақалпак тилиндеги басқа лексика-семантикалық топарларында да бул усыл менен жасалған сөзлер көпшиликти қурайтуғынын тилшилер атап өтеди.

Жәмиётлик-сиясий лексиканың жасалыуында тилдеги аффикслердің барлығы теңдей қолланылмайды. Хәр бир лексика-семантикалық топарда кен қолланылатуғын аффикслери бар. Соның менен бирге, бир лексика-семантикалық топарда аффикслердің жәрдемінде сөзлердің жасалыуында өнімлі болған аффикс, екінши бир лексика-семантикалық топар ушын өнімлі болмауы мүмкин. Мысалы: -шы/-ши аффикси дийқаншылық терминологиясы ушын ең өнімлі аффикс болса [2], ал лингвистикалық терминлерди жасауда оғада аз қолланылады [3].

Қарақалпак тилиндеги сөз жасаушы аффикслердің айырымлары ғана жәмиётлик-сиясий түсиник атамаларын жасауда қолланылады. Аффикслердің жәрдемінде тийкарынан төмендеги мәнидеги атамалар жасалады: жәмиётлик-сиясий өмирге байланыссы абстракт түсиниклер; усы тарауға тийисли абстракт мәни билдириуіши түсиниклер; жәмиёттиң жағдайына хәм идеялық бағытка қатнасына қарай адамларды атап көрсетуғын түсиниклер[4]. Соның менен бирге, аффикслердің қолланылыуы жийилиги хәр қыйлы. Айырым аффикслердің жәрдемінде бир қанша терминлер жасалады. Атлық, феийл, келбетлик сөзлерге аффикслердің қосылыуы арқалы жәмиётлик-сиясий сөзлер жасалады. Санлықлардан жасалған жәмиётлик-сиясий түсиник атамалары *бир+лик* терминин есапқа алмағанда дерлик жоқ [5].

Қарақалпак тилиндеги жәмиётлик-сиясий атамалардың аффиксация усылы менен жасалыуында төмендеги сөз жасау типлери менен модельлери ушырасады.

1. –лық/-лик аффикси каракалпак тилинде жәмиётлик-сиясий сөзлерди жасауда жийи қолланылады. Бул тийкарынан абстракт мәнидеги атлықларды жасаушы аффикс болып, каракалпак тилинде сөзлердің жасалыуында да кең қолланылады.

Атлықлардың жасалыуында –лық/-лик аффикси ең жийи қолланылып, ол түпкиликли түркий сөзлерге, сондай-ақ, басқа тиллерден өзлестирілген сөзлерге

жалғанады.

Атлық+лық/-лик модели. Бул модельде:

а) мәмлекетлик мәкемени басқарыушы рәсмий адамды аңлатыушы сөзге жалғанып, ол басқарып атырған мәкемени аңлатады. Мысалы: Хәзирги ўақытта бул мәселе бойынша орынлардағы атқарыушы уйымлар, *хәкимликлер*, мәмлекетлик хәм жәмиётлик шөлкемлер де өз мүнәсибетин өзгертиуі лазым («ЕҚ», 17.06.2017); Қарақалпакстан Республикасы аўыл хәм суў хожалығы *министрлиги*, районлық аўыл хәм суў хожалық бөлимлери баслықлары, фермер хожалықлары баслықлары, Қарақалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси, Орта арнаулы кәсиплик билимлендириу басқармасына қараслы колледжлер директорларының дыққатына! («ЕҚ», 30.03.2017); Сыртқы мийнет миграциясы *агентлиги* тийисли шөлкемлер менен биргеликте сырт еллердің сыртқы мийнет базарындағы талапларын тураклы үйренип барады («ЕҚ» 11.02.2020).

б) адамды билдиретуғын атлықларға жалғанып, сол адамның мәмлекетке тийислигин билдирип келеди: *пуқаралық кодекси*, *пуқаралықтан айыруы*, *пуқаралық хуқықы*.

в) айырым атлық сөзлерге жалғанып жәмиётте, коллективте белгилі бир лаўазымда ислейтуғын адамды аңлатады: *баслық*. Мысалы: Президентимиздің *басшылығында* бул бағдардағы жұмыслар избе-из даўам еттирилмекте («ЕҚ», 15.04. 2017).

г) лаўазым, атақ, қәнигелиги бойынша адамларды аңлататуғын атлықларға жалғанып лаўазым, атақ, қәнигелигин билдиретуғын атлықларды жасайды: *адвокатлық*, *депутатлық*, *хаткерлик*.

д) атлықларға жалғанып айырым илимий, жәмиётлик-сиясий, әдебий ағымның ўәкиллерин аңлатып келеди. *Консерваторлық*, *либераллық*, *академиялық*.

е) айырым диний исенимдеги ямаса басқа да ағымдағы адамды аңлататуғын сөзлерге жалғанып сол диний исеним я ағымның түрин аңлататуғын атлықларды жасайды: *мусылманлық*, *христианлық*, *буддистлик*. Мысалы: Бул оқыўларда оларды диний *экстремистлик* хәм *террористлик* топарлардың жұмыс усылы, жаўызлық идеялары менен хәм мақсетлери менен таныстырып барыу зәрүр («ЕҚ», 17.06. 2017). *Гиябентлик* – нәшебентлик затларды яки тәбийғый түрде таярланған усындай затларды қабыллау, шегіу, ийискелеу ямаса ийне шаншыу жолы менен қан тамырларына жиберіу дегенди аңлатады («ЕҚ», 16.03.2019).

ж) жеке адамлардың бир-бирине қатнасын билдиретуғын атлық сөзлерге жалғанып, улыўма адамлар арасындағы қатнасты аңлатып келеди. Мысалы: Сондай-ақ, Ғәрезсиз Мәмлекетлердің *Дослық* Аўқамы Атқарыу комитетиниң баслығы - Сергей Лебедев қатнасты («ЕҚ», 13.06.2017); Алмазбек Атамбаев өзбек хәм қырғыз халықларының әзелий *туўысқанлық* қат-

насықлары, өз ара бирге ислесиўди избе-из раўажландырыўда әҳмийетли фактор болып атырғанын атап өтти («ЕҚ», 13.06.2017).

з) мәмлекет басшысын билдиретуғын сөзлерге жалғанып, сол мәмлекеттиң басқарыў системасын аңлатуғын атлықларды жасайды. Мысалы: *корольлик, патшалық, президентлик, ханлық, әмирлик (Бирлескен Араб әмирлиги), императорлық*.

й) адам хәм мәмлекеттиң белгили бир шөлкемге тийислиги мәмлекетти басқарыў түрин аңлатып келеди: *ағзалық*. Мысалы: Индия хәм Пакистан Шанхай бирге ислесиў шөлкемине *ағзалыққа* қабылланды («ЕҚ», 13.06.2017); Өзбекстан Республикасы менен Қазакстан Республикасы арасында *стратегиялық шерикликти* буннан былай да тереңлестириў хәм татыў қоңсышылықты беккемлеў ҳақындағы биргеликтеги декларация («ЕҚ», 30.03.2017); *Мектепке шекемги билимлидириў тараўында мәмлекетлик жеке меншик шерикликти* буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳақында Өзбекстан Республикасы Президентиниң қарары («ЕҚ», 04.02.2020); Жаңа әўлад *исбилерменлериниң инновациялық идеяларын* қоллап-қуўатлаў турақлы итибарда болыўы керек («ЕҚ», 2.03.2019); Бизниң министрлигимиз тәрәпинен усы концепция тийкарында барлық тараў қамтылған *регионаллық дәстүр* исленип шығылды. («ЕҚ», 5.02.2000).

к) атлықларға жалғанып, хожалық түриниң метафо-

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Ч.I. -Москва: АН СССР, 1952. -С. 170.
2. Каримходжаев Ш. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке: Авто.реф.дисс. ...канд. фил.наук. –Ташкент: 1970. -С.17.
3. Пирниязов К. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии: Авто.реф.дисс. ...канд.фил.наук. -Алма-ата: 1981. -С.20.
4. Есемуратова Р. Октябрь хәм каракалпак лексикасы. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1996.
5. Каримходжаев Н. Каракалпак әдебий тили лексикасының раўажланыў дереклери. – Нөкис: «Билим», 2016. 112-б.

Қаракалпак тилидағи сўз ясовчи аффиксларнинг айримлари ижтимоий-сиёсий тушунча атамаларини ясада қўлланилади. Аффикслар ёрдамида асосан куйидағи маънодағи атамалар ясадади: ижтимоий-сиёсий ҳаётқа боғлиқ абстракт тушунчалар; шу йўналишга тегишли абстракт маъно билдирувчи тушунчалар; жамият аҳволига ва идеологик муҳитга боғлиқ инсонларни атаб кўрсатадиган тушунчалар. Шу билан бирга, аффиксларнинг қўлланилиш усули ҳар хил. Айрим аффикслар ёрдамида бир қанча терминлар ясадади. От, феъл, сифат сўзларга аффикслар қўшилиши орқали ижтимоий-сиёсий сўзлар ясадади. Ижтимоий-сиёсий лексика ясаилишида тилдағи аффиксларнинг барчаси тенг қўлланилмайди. Ҳар бир лексика-семантик гуруҳда кенг қўлланиладиган аффикслари бор. Шу билан бирга, бир лексик-семантик гуруҳда аффикслар унумли бўлса, баъзи, иккинчи бир лексик-семантик гуруҳ учун улар унумсиз бўлиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Некоторые словообразовательные аффиксы в каракалпакском языке используются при построении общественно-политических терминов. С помощью аффиксов в основном формируются термины со следующими абстрактными значениями: относящиеся к общественно-политической жизни; относящиеся к людям в зависимости от состояния общества и их идеологической среды. Однако способ нанесения аффиксов разный. Некоторые термины образуются с помощью отдельных аффиксов. Социально-политические слова образуются путём добавления аффиксов к словам существительным, глаголам и наречиям. Не все аффиксы в языке одинаково используются при построении социально-политической лексики. В каждой лексико-семантической группе широко используются аффиксы. Однако аффикс, который эффективен при образовании слов с использованием аффиксов в одной лексико-семантической группе, не может быть эффективным для другой лексико-семантической группы.

SUMMARY

Some derivational affixes in the Karakalpak language are used in the construction of social and political terms. With the help of affixes, terms are generally formed with the following meanings: social and political life; concepts related to people depending on the state of society and their ideological environment. However, the way affixes are applied is different. Some terms are formed with separate affixes. Socio-political words are formed by adding affixes to the words noun, verb and adverb. Not all affixes in a language are used in the same way when constructing socio-political vocabulary. In each lexical-semantic group, affixes are widely used. However, an affix that is effective in forming words using affixes in one lexical-semantic group may not be effective for another lexical-semantic group.